

## FÜZULİ YARADICILIĞI MİRZƏ İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ TƏHLİLİNDƏ

Mirzə İbrahimovun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili mühüm yer tutur. Zəngin və çoxcəhətli “çalışmaları ilə ədəbiyyat həyatına işıq tutmuş” (4, 77) M.İbrahimov elmi yaradıcılığında orta əsrlər ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif problemlərinin araşdırılması və həlli yollarını axtarmış, bu barədə akademik fikirlər irəli sürmüş və mötəbər alim sözünü söyləmişdir. Ədib yaradıcılığının bütün mərhələlərində orta əsr irsinə müraciət etmiş, milli ədəbiyyatın inkişafını orta əsrlər poeziyasında aramış, bu baxımdan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına məqalələr həsr etmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının İntibah xarakterli olması barədə mülahizələri alimin Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yerə alimin diqqəti “Böyük demokrat” monoqrafiyasından başlamış, dahi şairin vəfatının 400 illiyinin qeyd olunduğu 1950-ci illərdə daha da aktualıq qazanmışdır. Bu münasibətlə qələmə aldığı “Azərbaycan xalqının dahi şairi” (“Azərbaycan” jurnalı, 1958, № 12, s. 5-9), “Azərbaycan şeirinin sönməz günəşi” (“Azərbaycan qadını” jurnalı, 1958, № 12, s. 7-8), “Böyük amal, böyük məhəbbət, böyük sənət şairi” (81, 5-9), “Məhəmməd Füzuli” (82, 419-439) və s. məqalələri Mirzə İbrahimovun Füzuli irsinə dərinlən bələdliyini, şairin ölməz sənətinin bədii sirlərinə nüfuz etdiyini ortaya qoymuşdur.

Mirzə İbrahimov, hər şeydən əvvəl, Füzuli sənətinin universallığını, bütün dövrlər üçün ölməzliyini vurğulayır: “Böyük ədəbiyyat və sənət dühalarının ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də müxtəlif səviyyəli, müxtəlif zövqlü, müxtəlif əqidəli və müxtəlif təcrübəli insanları qüvvətlə, həvəslə özünə çəkməsi, cəzb edib saxlaması, özüylə irəli aparması, yuxarılara qaldırmasıdır... Məhəmməd Füzuli məhz bu cür dühadır. Azərbaycan xalqının əbədi yaşayacaq şairi, Azərbaycan şeirinin günəşidir...” (1, 419). “Məhəmməd Füzuli” məqaləsini akademik oxucu amilinə önəm verməklə

başlayır və Füzuli şeirinin dərinliyi və çoxmənalılığından çıxış edərək, müasirlərimizin qəlbinə yol tapdığını, körpü saldığını obrazlı tərzdə izah edir: “...Onun əsərləri elə rəngarəng bir gülüstandır ki, orada fəhlə də, alim də, istədiyini tapacaqdır, yazıçı da, müəllim də xoşagələnlər güllərdən dəstə bağlayacaqdır. Bu, tükənməz bir xəzinədir. Orada hər cür qiymətli daş-qaş var, gövhər də, inci də, almaz da, qızıl da... O, pak duyğular, yüksək fikirlər xəzinəsidir” (1, 419).

Füzuli şeirinin təsir qüvvəsini şairin “hər şeydən qabaq insan olması, zamanəsinin övladı olması, dövrünü, onun ehtiraslarını, ziddiyyətli həyatını və xəyallarını əks etdirməsi” ilə, “yalnız xəyalın qanadlarında göylərdə uçmayıb”, həm də “yerdə, torpağın üstündə yaşaması” ilə izah edən tədqiqatçı aşıqların bu poeziyada – “eşq xəzinəsi”, mütəfəkkirlərin – “hikmət xəzinəsi”, həyat aşıqlarının – “mübarizə və yaratmaq ehtirası” və “hətta həyatdan küsmüşlər”in də - “bir ilişəcək tapacaqları”na əmindir. Beləliklə, Mirzə İbrahimovun sovet dövründə geniş yayılmış Füzulinin guya yalnız “qəm və kədər şairi”, zamanəsindən küskün, bədbin şair olduğu fikrini dağıdaraq, ona ilk növbədə, hərtərəfli mündəricəyə malik İntibah şairi kimi baxdığını görürük. Yalnız həyat və insan həqiqətlərinə dərinlən nüfuz etmiş şair ölməz sənətkar səviyyəsinə yüksələ bilər.

Mirzə İbrahimov Füzuli şeirinin həm öz dövrünün fəvqünə yüksəlməsini, həm də bizə, bugünkü oxuculara doğrmasını, ilk növbədə, onun xəlqiliyində, xalq nöqteyi-nəzərini ifadə etməsində görür. “Doğma xalqının və zamanənin həyatını, mübarizəsini, ruhunu, arzularını, fəlsəfəsini yüksək bədii şəkildə və saf vətəndaşlıq vicdanı ilə əks edən bir şair keçmişdə qala bilərmiz? Yox, qala bilməz! O, üzünü gələcəyə tutub yazmışdır. Gələcək onun mənzilidir” (1, 426). Və bu tezis bütünlükdə məqalədən keçir, Füzuli poeziyasının hər bir cəhətinin təməl prinsipini izah etmiş olur. Şairin “hakimlərin gücünə uyub məddahlığa”, dinə qapanıb “dini ehkamları təbliğ edən

bir vaizə çevrilməməsinin” səbəbini alim məhz “fitri istedad, xalqa bağlılıq və şəirə, sənətə vicdani, yüksək münasibət”də görür (1, 428).

Füzuli şeirində “yaşamağı və şadlığı sevən, kəskin ağıllı, nikbin və oynaq təbiətli insanın eşqi və həsrəti canlanır” və aşiq “ümitsiz kədərdən” məhz “nakam məhəbbətin iztirablarını xalq nikbinliyi ilə yumşaldaraq” (1, 425) qurtulur. Mirzə İbrahimov M.Füzulinin “milli şair” kimi təsdiqini də xəlqiliklə bağlayır: “Füzuli

bütün varlığı ilə, kamil və mənalı yaradıcılığı ilə həqiqi milli şair idi. Doğma xalqının həyat görüşü, fəlsəfəsi, əxlaqı, zövqü, təsəvvür və arzuları onun əsərlərində yüksək bədii obrazlarla əks olunmuşdur” (1, 425). Eyni zamanda, alim bu xəlqiliyi Füzulinin “Azərbaycan dilini o zamana qədər görünməmiş bir yüksəkliyə qaldır”ması, “bu dildə fikri dərinliyi və bədii bitkinliyi etibarlı ilə Hafizin, Sədinin, Xəyyamın əsərləri ilə yanaşı duracaq qəzəllər, qəsidələr, rübailər, müxəmməslər yaratması”nda görür. “Nəhayət, bu dildə dünya ədəbiyyatının gözəl incilərindən olan “Leyli və Məcnun” kimi epik əsərin yazılması”nı (1, 425) dəlil kimi göstərir.

Akademik Mirzə İbrahimov Məhəmməd Füzulini orta əsrlərin “feodal ətaləti” içərisindən çıxarıb, ona qarşı duran əsl İntibah şairi kimi nəzərdən keçirir: “Füzulinin əsərləri, onun dünyagörüşü nəinki o əsr Şərq xalqlarının qabaqcıl fikrinin aynası olmuş, həm də Avropa intibahı ilə səsleşmişdir” (1, 428). Və tədqiqatçı bunu, ilk növbədə Füzulinin “azad məhəbbət, şəxsiyyətin azad inkişafı” barədə fikir mövqeyində görür və təəccüblənirdi: “Qəribədir ki, belə bir şairi necə də asket, “tərkidünya şair” adlandırmışlar” (1, 424). Dəlil olaraq, Füzulinin “əsl cəhənnəm zahidlərin məclisidir” – sözlərini misal gətirir, “başqalarının minnətini çəkməkdən azad” sənətkarı şahlardan, xanlardan, “xalqın hesabına süfrəsini tikə-tikə böyrək qızartması ilə zinətləndirənlərdən yüksək sayırdı” və tədqiqatçı-alim Füzuli yaradıcılığını “demokratik, xalq ruhlu bir yaradıcılıq” (1, 424) adlandırırdı.

Füzuli şeirindəki “orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı”na məxsus rəmzlərə: “mey - abi kövsərə, meyxana – məscidə, məstlik – dini huşyarlığa, yar – huri-qılmana, vüsal – cənnətə qarşı” olmaqla, diqqət yetirən tədqiqatçı burda “eşq” deyiləndə nə: “intim, ictimai mənadan məhrum xəstə duyğular”ın, nə də: “mistik dini bir təsəvvür”ün nəzərdə tutulduğunu bildirir. Alimə görə: “Bu, yüksək, həqiqi bir eşqdır ki, insanın qəlbində yuva salıb, qanında yaşayır, ehtiraslarından qida alır” (1, 434). “Doğrudan da, böyük şairin yaradıcılığı yüksək, müqəddəs, təmiz bir eşqi tərənnüm edir” (1, 434).

Füzulinin eşq dünyası haqqında məsələyə Mirzə İbrahimov başqa bir məqaləsində - Mirzağa Quluzadənin şair haqqında “Füzulinin lirikası” adlı monoqrafiyasına 1965-ci ildə yazdığı “Füzuli haqqında qiymətli tədqiqat” resenziyasında (2, 414-421) bir daha toxunmuşdur. “Burjua ədəbiyyatşünaslığının

ənənəvi səhvləri”ndən söz açaraq, alim yazır: “Bu səhvlərdən biri də burur ki, guya Füzuli məhz məhəbbət şairidir. Bu məhəbbət isə əvvəla cinsi mahiyyət daşıyır, yəni qadın-kişi məhəbbəti ilə məhdudlaşır, ikinci də, ilahidir, hətta bəzilərinin fikrincə, mistik mahiyyətdədir” (2, 417). Bu yanlışlara cavab olaraq, M.Qulu-zadənin münasibətinin eynilə öz fikirləri ilə səsleşdiyini təqdir edərək, tədqiqatçının həmçinin Füzulidə “vəhdəti-vücut” məsələsi barədə dedikləri ilə də razılaşır: “Füzulinin məhəbbəti bəzilərinin bu vaxta qədər dediyi sırf platonik, yaxud mütləq varlığa, allaha olan məhəbbət və onunla birləşmək, onun daxilində əriyib yox olmaq həvəsi deyil. Yəni Füzuli lirikasının fikri əsasını “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi təşkil etmir. Bu lirika dünyəvi hisslərdən qidalanmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin, zamanənin ictimai-fəlsəfi görüşlərini əks edir” (2, 418).

Məqalədə M.İbrahimovun diqqət yetirdiyi ikinci bir məqam Füzuli lirikasında qəzəl janrının müstəsna yeridir. Füzuli qəzəlinin “böyüklüyü, əzəməti, misil-sizliyi”ni şairin onu “ənənəvi aşiqanə çərçivədən çıxararaq, cəmiyyətin ictimai, mənəvi, əxlaqi, fəlsəfi həyatını əks edən çox qüvvətli və təsirli poetik janra çevirməsi”ndə görən alim estetik mündəricəsini də fərqləndirir: “O, şeirin qəzəl formasına məxsus yığcam, dolğun, obrazlı ifadələrlə böyük mənalı və həqiqətləri açmağa bilmiş, ziddiyyətlər və çarpışmalarla dolu olan dövrünün mühüm hadisələrini əks etdirmişdir” (2, 415). Ədib Məhəmməd Füzulinin “Şərq poeziyasında, xüsusən dil etibarlı ilə Azərbaycana yaxın

olan xalqların poeziyasında qəzəl formasının ən böyük ustadı sayılması”nın (2, 414) səbəbini də tədqiqatçı bu xüsusiyyətlərdə görür.

Füzulini ümumbəşəri dəyərlər daşıyıcısı kimi təqdim edən Mirzə İbrahimov, heç də marksizmə xas sinfi nəzəriyyədən yan keçmirdi. Şairi məhz zamanəsinin övladı kimi qiymətləndirir və bu nöqtədə Füzulinin yaradıcılığında “xalq və hakimiyyət” qarşıdurmasını üzə çıxarmağa çalışırdı. “Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət!” – deyən şairin mövqeyində bəzən ifrat dərəcədə materializm və birbaşa ictimai mübarizə notları da axtarırdı: “Söz yox ki, Füzuli respublika və ya demokratik dövlət quruluşu ideyasına gəlib çıxmamışdı. Lakin o, istibdada və ədalətsiz hakimiyyətə nifrət edirdi, ədalətli, insafli, elm və ədəb sahibi olan hökmdar onun idealı idi” (3, 379) – deyən müəllifin fikirlərində müəyyən həqiqət vardısı da, burda hər hansı ictimai inqilab ideyası axtarmaq sovet dövrünün ideologiyasından irəli gəlirdi.

Halbuki M.Füzulinin fəlsəfi humanizmi ayrı-ayrı cəmiyyətlərə qarşı olmaqdan daha çox, İlahinin yaratdığı ən ali varlıq olan insanın daxili-mənəvi üsyanı idi. M.Füzulinin məramı – həmin həqiqəti ifadə etmək, gözəllik və estetik kamillik yaratmaq naminə olan “inqilab” idi.

Bütövlükdə, bu mərama nüfuz edən, məqalələrində onu müasir oxucu üçün hərtərəfli şərh edən akademik Mirzə İbrahimov M.Füzulinin milli və dünya ədəbiyyatında rolunu və yerini həmin ali missiya ilə bağlayır: “Füzuli əsərləri solmaz, saralmaz bir bədii gözəlliyə malikdir. Bu əsərlərdə dolğun mündəricə ilə kamil bədii forma pozulmaz vəhdət təşkil edir. Füzuli dörd yüz il bundan qabaq Azərbaycan ədəbiyyatında, Azərbaycan ədəbi dilində həqiqi bir inqilab yaratdı. Milli ədəbiyyatımızı bədii dühanın ən qiymətli və parlaq inciləri ilə zənginləşdirdi. Onun adı Dante, Şekspir, Höte, Puşkin kimi ölməz sənət dühalarının adı ilə bir yerdə yaşayır və yaşayacaq” (3, 385-386).

### İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İbrahimov Mirzə. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən, Bakı: Azərnəşr, 1961, 522 səh.
2. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri, On cildə, X cild, Bakı: “Yazıçı” nəşriyatı, 1983, 505 səh.
3. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri, On cildə, IX cild, Bakı: “Yazıçı” nəşriyatı, 1982, 661 səh.
4. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergah yayınları, 1994, 512 s.

### XÜLASƏ

Mirzə İbrahimovun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili mühüm yer tutur. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının İntibah xarakterli olması barədə mülahizələri alimin Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Mirzə İbrahimov Füzuli şeirinin həm öz dövrünün fəvqünə yüksəlməsini, həm də bizə, bugünkü oxuculara doğmalığını, ilk növbədə, onun xəlqiliyində, xalq nöqteyi-nəzərini ifadə etməsində görür.

*Açar sözlər: humanizm, ilahi eşq, mənəvi, vəhdət*